

О. О. Роменський
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ВІЗАНТІЯ І РУСЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ВИМІРІ

Рец. на кн.: Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б., Лильо І. М., Сорочан С. Б., Файда О. М. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. – Львів: Априорі, 2011. – 880 с.: іл.

У рецензії розглядаються проблеми русько-візантійських відносин у підручнику з візантиністики для студентів вищих навчальних закладів. Визначено основні дискусійні питання і перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: Візантія, Русь, візантиністика в Україні.

В рецензии рассматриваются проблемы русско-византийских отношений в учебнике по византистике для студентов высших учебных заведений. Определены основные дискуссионные вопросы и перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: Византия, Русь, византистика в Украине.

The review deals with the problems of Rus'-Byzantine relations in textbook of Byzantine Studies for students of high schools. The main debatable questions and perspectives of further investigations have been defined.

Key words: Byzantium, Rus', Byzantine Studies in Ukraine.

Byzantium provided a natural beginning, for the Byzantine heritage was the most important non-Slavic component in the upper-class culture of early Kyiv.

Ihor Ševčenko. Ukraine between East and West

«Священний обов'язок вдячності щодо Візантії» [54, с. 20] споконвіку тяжіє над істориками України й усього слов'янського світу, і, напевне, його усвідомлення стало не останнім серед стимулів до написання нового підручника з візантиністики. «Історія Візантії», створена колективом харківських та львівських істориків за редакцією Сергія Борисовича Сорочана та Леонтія Вікторовича Войтовича, покликана задовольнити гостру потребу вітчизняних гуманітаріїв у систематизації колосального обсягу фактів, процесів і явищ візантійської історії. В актуальності такого видання саме зараз сумніватися не випадає: уперше в українській науці за справу синтетичного огляду історії Візантії з навчальною метою взялися фахівці, наукові інтереси котрих прямо пов'язані з візантиністикою та медієвістикою. Видається очевидним, що вихід у світ цієї праці є відповіддю, дещо запізнилою в часі, на попередні спроби творення подібних підручників, що належать перу Д. В. Степовика та В. О. Балуха [50; 4]. Детальний розгляд цих компендіумів уже здійснено науковцями [9; 47]; залишається наголосити на принципових відмінностях пропонованого увазі викладачів, студентів вищих навчальних закладів та широкого читацького загалу «вступу до візантиністики», котрі полягають у дотриманні світської методології та строго фахових межах погляду на феномен Романії-Візантії.

Природно, що в українському підручнику з історії Візантії об'єктом значної уваги стали русько-візантійські відносини, осмислення ролі Візантії в становленні державності та культури східних слов'ян – на необхідності цього й наголосив усесвітньо відомий візантиніст Ігор Шевченко, пам'яті котрого присвячено книгу [90, XII–XIV]. Не претендуючи на докладний аналіз усіх проблемних питань понад тисячолітньої історії Другого Риму, зосередимо увагу на взаємних стосунках «росів» та ромеїв, інтерпретації русько-візантійських зв'язків у візії авторів підручника.

Такий вибірковий розгляд здається обґрунтованим з кількох причин: винятково високої ролі візантійської «спадщини» у формуванні руської, згодом української культури та панування історіографічних стереотипів, що затруднюють шлях до істини в цій, загалом добре виплеканій, царині історичних студій.

Серед розмаїтого товариства істориків – «метеликів» та «гусениць» (завдячуємо за їх вирізнення тому ж таки І. Шевченкові) [89, р. 332] – автори видання, орієнтованого на навчальні потреби, неминуче частіше послуговувалися методикою «метеликів», відбираючи з неосяжного масиву фактів лише найнеобхідніші, нівелюючи гострі кути спірних питань. Кожен, хто ризикує створити узагальнюючу працю за понад одинадцять століть з далекої минувшини, опиняється на «розпутьті» двох магістральних підходів до історіописання: традиційної оповіді про події в їх хронологічній послідовності чи акцентування на сукупності проблем соціуму, культури й ментальності досліджуваної цивілізації. Численні приклади реалізації як першого [92; 65], так і другого варіантів [66; 81] (у кожного з них власні переваги й недоліки) бачимо в сучасній візантиністиці. Рецензована книга цікава спробою поєднати ці два способи організації історичного наративу: матеріал розподілено на тематичні блоки в межах чотирьох частин, поділ на котрі відповідає усталеній схемі ранньовізантійського (IV – VI ст.), середньовізантійського (VII – XII ст., з виокремленням етапів VII – IX та X – XII ст.) та пізньовізантійського (XIII – XV ст.) періодів; у той же час окремі параграфи кожної з частин висвітлюють конкретні питання соціальної структури суспільства, політичної, економічної, церковної історії, історії мистецтва.

Однак якщо в «Історії Візантії» в цілому таки переважає причинно-наслідковий, хронологічно обумовлений виклад подій, то в навчальному посібнику С. Б. Сорочана [48], котрий є доповненням до підручника (с. 19), увагу зорієнтовано на проблемних аспектах, що розкривають сутність візантійського суспільства. Прикметною рисою видання є ґрунтовна джерельна база; переклади джерел у фрагментах подані наприкінці кожного з параграфів. Особливо цінний для початківців матеріал міститься в додатках, що охоплюють історію публікації джерел (с. 594-605), нариси розвитку світового (с. 606-619) й вітчизняного візантинознавства (с. 620-633), хронологію подій (с. 634-640), перелік василевсів (с. 641-646) та константинопольських патріархів (с. 647-650), візантійські грошові одиниці й одиниці вимірів (с. 651-654), перелік агіографічних джерел (с. 655-662), термінологічний словник (с. 663-797) та розлогий список джерел і літератури. Таким чином, рецензована праця поєднує в собі функції підручника, хрестоматії й довідника, що сприяє кращому засвоєнню навчального матеріалу і, сподіваємося, буде належним чином поціновано молодими візантиністами.

Загальна структура книги є, поза сумнівом, вдалою, дозволяючи створити широку панораму життя імперії, що вирувало в усьому його розмаїтті від ергастиріїв, монастирів-кіновіїв до лабіринтів Великого палацу Константинополя. Виправдовує себе й зосередження на проблемних аспектах у межах параграфів, кожен із яких має смислову цілісність і може розглядатися як окремий нарис.

Русь і Візантія виробили тривалий досвід співіснування і взаємного впливу, що розпочався за часів чи не найвищого піднесення Ромейської держави та її культури доби «Македонського ренесансу» і тривав навіть після падіння Константинополя в 1453 р., дроблення й іноземного поневолення руських князівств. Звичайно, обмін цінностями не був еквівалентним: «варварська» руська культура зазвичай засвоювала високі зразки цивілізації Романії, котра в цей час репрезентувала еталонні, «всесвітні» стандарти, і шляхом синтезу творила власні [1, с. 17-18]. За словами Ігоря Шевченка, «знаменно, що пізніші спроби Києва відстояти незалежність у церковних та культурних справах... маскували жагу зрівнятися з відповідними візантійськими зразками» [87, р. 164]. Але й зворотний зв'язок – вплив Русі на Візантію – існував, що доводиться в працях сучасних дослідників [73, р. 249].

Русько-візантійським відносинам у цілому присвячені § 15 («Візантія і Русь: від конфронтації до співпраці»), автори Л. В. Войтович, С. Б. Сорочан, с. 315-345), § 19 («Візантія і Русь: нові горизонти»), Л. В. Войтович, с. 408-426), § 30 («Візантія і Русь: продовження»), Л. В. Войтович, с. 559-574). У той же час окремі аспекти контактів імперії ромеїв зі східними слов'янами знайшли відображення на сторінках § 11 «Єресі та місіонерство» (С. Б. Сорочан, А. М. Домановський, с. 250-263), § 12 «Вершина величі. Македонська династія» (І. М. Лильо, с. 264-281), § 20 «Торжество

православ'я» (Н. Б. Козак, с. 427-459). Поєднавши ці складові частини, загалом отримуємо послідовний виклад історії відносин двох держав з IX по XV ст. Увага авторів, а вслід за ними й читачів, концентрується в першу чергу на сфері політичних, військових та церковних взаємин, що обумовлено характером уцілілих джерел, а також знаходить опертя в історіографічній традиції [26]. Значно менше акцентується на культурній взаємодії Візантії з державою Рюриковичів: Н. Б. Козак розглядає візантійський вплив на Русь у контексті мистецтвознавства, переважно образотворчого мистецтва й архітектури; водночас питання літературних, богословських зв'язків, зміни в царині повсякденності й ментальності залишилися поза основним ракурсом дослідження.

Одною з провідних проблем, що традиційно постає перед науковцями-візантиністами та русистами, є християнізація варварів у межах «Візантійської Співдружності» (запозичимо термінологію Дмитра Оболенського [79; 41]). За класифікацією Ігоря Шевченка можна вирізнити три типи релігійних місій: місії, що ініціювалися Візантією із залученням військової сили; місії, що характеризувалися впливом через дипломатію; ті, що виникали через зусилля окремих діячів. На думку дослідника, запровадження християнства на Русі відбулося відповідно до другого з наведених варіантів [88, р. 12-13]. Ставлення візантійців до «росів» або ж «тавроскіфів» цілком відповідало їхньому загальному сприйняттю варварського світу: християнізація була засобом утвердження політичного панування, як слушно зауважують автори підручника (с. 255). Надалі постулюється провідна думка С. А. Іванова про нехить ромеїв у справі християнізації варварів [17, с. 7]. У той же час у середині X ст., як виявляється, ромеї змінили тактику місіонерства: на доведення цієї точки зору чомусь пропонується розповідь Симеона Метафраста про подорож апостола Фоми до Індії (с. 338). Сумнівно, щоби ця легенда відповідала дійсності, але навіть якщо так, то характеристика ставлення апостола до язичників не може пояснити ситуації мовчання візантійців про найпереконливіші успіхи своїх місій.

Перші контакти ромеїв зі східними слов'янами фіксуються в Житіях Святих Стефана Суразького та Георгія Амастридського та хрестоматійному записі Бертинських анналів під 839 р. (с. 315-316); інтерпретація цих джерел викликала незорну літературу [12; 13; 14; 70; 85; 56]. Відзначимо, що Св. Стефана за новітніми дослідженнями не зовсім доречно вважати «прихильником ікон» [33, с. 262-265; 49, с. 115; 14, с. 201]. Викликають роздуми висновки щодо датування Житія Георгія Амастридського і його авторства, яке ми не наважимося, попри усталений у науці погляд, беззаперечно приписувати «диякону Ігнатію, який писав до 842 р.» (с. 316) [19, с. 464-465].

Приводом для окремих міркувань може бути так зване «Аскольдове хрещення» (с. 317-318). Не всі науковці погодилися з висновком про реальність Аскольда та Діра; принаймні, ім'я першого з них може бути титулом [20, с. 12]. У всякому разі, показовим є той факт, що візантійські джерела, котрі оповідають про хрещення росів (як-от послання Патріарха Фотія до східних Патріархів [22, с. 73], Хроніка Продовжувача Феофана [91, р. 196; 45, с. 84; 10, с. 103] та інші) не називають імен ватажків «дикого і грубого» скіфського народу.

Як зазначають автори, «офіційне хрещення росів відбулося, а воно, як відомо, могло бути тільки одне, без повторень. Тому з точки зору ромеїв Русь уже була хрещена і пізніше Володимирове хрещення не знайшло відображення у візантійських джерелах» (с. 317; те ж твердження с. 328). Наведена думка є доволі поширеною в історіографії [93, р. 260; 16, с. 170; 5, с. 60], але ж, як видається, потребує окремих доказів. Попри «тверду впевненість» в охрещенні Русі при імператорському дворі середини X ст. Константин Багрянородний усе ж описує цілком язичницькі обряди росів на острові Св. Григорія [63, р. 77-78], а Лев Диякон повторює стереотипні негативні характеристики щодо «тавроскіфів», хоча й зазначає про правильне сповідання християнства «місянами» [72, р. 77-79]. У візантійських нарративах, що стосуються правління Василя II, не знайшло відображення чимало фактів власної історії (наприклад, за період 1005-1014 рр.) [67, р. 53-54], і в цьому контексті мовчання про події серед «росів» зовсім не є дивним. Проте інформація про хрещення Русі за часів Володимира міститься й у візантійських джерелах: це перш за все Мала хроніка Cod. Vat. gr. 840, що містить свідчення про хрещення князя Володимира та Русі в 6496 (988) рр. [86, с. 677-678]. Прикро, що в тексті бачимо повторення помилки М. В. Бібікова [5, с. 208-209] щодо датування запису цієї Хроніки: «Короткий запис в одній

з візантійських Малих Хронік свідчить, що ромеї відзначили факт масового хрещення вже до осені 989 року...» (с. 334).

Потребує уточнення інформація про те, що ще «з часів князя Аскольда» Візантія стала постійно висвячувати Київських митрополитів. Щодо реальності митрополитів Михайла Сирина та Лева до сьогодні не вгасають суперечки [34; 42; 43; 52], хоча відомий історик-каноніст А. С. Павлов ще наприкінці XIX ст. впевнено ототожнив першого з них з Михайлом Синкеллом, автором сповідання віри, вміщеного в літописі та Ізборнику Святослава 1073 р. [43, с. 23-24]. Цікаве припущення щодо особистості першого очільника Руської Церкви висловив Анджей Поппе: в його баченні ним став Феофілакт Севастійський, вигнаний бунтівним Вардою Фокою [82, р. 204-205], і ця гіпотеза отримала широку підтримку [52, с. 112]. В історіографії траплялися згадки про включення руської митрополії в списки єпископій Константинопольської Церкви наприкінці IX ст. [39, с. 29; 24, с. 169-170], але слід зауважити, що митрополія «Росія» вперше фіксується в цих джерелах в notitia 10 з кінця X ст. [64, р. 333, 335], а першим достовірно відомим головою Руської Церкви є Феопемпт, що зайняв кафедру вже за Ярослава Мудрого [23, стб. 153-154; 40, с. 163]. Розгорнутий перелік руських єпархій маємо в notitia 13 за класифікацією Ж. Даррузеса [64, р. 367], укладення котрого, як уважають учені, відбулося в останні роки правління Мануїла I Комніна (1143-1180) [38, с. 185-186]. До кінця X ст. відносять встановлення митрополії і переважна більшість сучасних досліників; саме за часів правління Володимира та Ярослава сформувалася структура єпархій [38, с. 191-196].

Малоймовірним постійне функціонування Київської митрополії з часів Аскольда видається хоча б тому, що, як зазначено на с. 321, князь Святослав Ігорович здійснив «язичеський переворот у Києві», усунувши від влади Ольгу. Знову маємо надзвичайно живучий історіографічний стереотип про боротьбу язичницької та християнської партій на Русі X ст. Святослава Хороброго безпідставно звинувачують у репресіях щодо християн, починаючи з «Історії російської» В. М. Татіщева, звідки й походить інформація про загибель міфічного княжого брата Гліба [51, с. 36] (с. 327). У той же час автор «Повісті временних літ» зазначає, що Святослав, «аще кто хотяше креститися, не браняху, но ругахуся тому»; єдиною перепоною для охрещення князь вважав думку дружини: «како азъ хочю инъ законъ прияти един, а дружина моя сему смеятися начнуть» [23, стб. 63].

Датою вокняжіння Ігоря Рюриковича названо 922 р., що не відповідає літописній хронології і, на наш погляд, потребує додаткового обґрунтування (с. 318). Не поділяємо думку про те, що «проведення обряду хрещення Ольги», як і дипломатичні акції ромеїв, указують на зусилля Константина VII щодо примноження авторитету Візантії (с. 271). Проблема хрещення «архонтиси русів» викликала чимало суперечок [2; 28; 29; 30; 84; 78; 37; 8]; проте, як і у випадку з Володимиром, швидше за все, навернення до християнства було особистою ініціативою, а не наслідком місіонерської політики Константинополя [83, р. 490]. Показовим є мовчання про хрещення «Ельги Русени» самого Константина VII в трактаті «Про церемонії візантійського двору» [62, р. 594-598]; натомість Іоанн Скілиця, котрий згадує про цю подію, вміщує інформацію про Ольгу в одному ряді з іншими наверненими варварськими правителями [68, р. 239].

Історія хрещення Володимира також може слугувати прикладом укорінення не завжди обґрунтованих гіпотез, їх закріплення як аксіоматичних. Доволі усталеним у науці є погляд про захоплення Херсона як результат порушення візантійцями умов попередньої матримоніальної угоди; чи не вперше це припущення висловили В. Г. Васильєвський [7, с. 88], В. Р. Розен [46, с. 214-217] та Ф. І. Успенський [55, с. 307-308] в останній чверті XIX ст., більшість візантиністів дотримувалися цієї думки і надалі [27, с. 235-236; 26, с. 360-363; 79, р. 195; 77, р. 61-62; 80, с. 252; 90, р. 49-50]. Основою для реконструкції хронології Корсунського походу, що нібито відбувся між 7 квітня та 27 липня 989 р., тривалий час було помилкове ототожнення «вогняних стовбів» «Історії» Лева Диякона [72, р. 175] із стовпом у Каїрі, згаданим Ях'єю Антиохійським [46, с. 28-29] та твердження, що комета 989 р. («зірка» Лева Диякона [72, р. 175-176; 25, с. 90-91]) вказувала на захоплення в майбутньому міста [46, с. 215].

Лише порівняно нещодавно почали з'являтися праці, автори яких відмовляються від такого історіографічного шаблону [6, с. 45; 44, с. 181]. Погодимося з ними і ми: жодних указівок джерел, котрі б вказували на захоплення Херсона вже після відправлення «русського корпусу» на допомогу

Василію II та Константину VIII, не існує. Джерела мовчать і про порушення умов угоди з боку візантійців, навпаки, візантійські (Скілиця й Зонара [68, р. 336; 69, р. 552-553]) та арабські (Ях'я, Шуджа ар-Рудраварі [46, с. 23-25; 7, с. 81-89; 21, с. 13-14]) автори суголосні в тому, що саме споріднення порфірородних василевсів з архонтом росів («царем русів») стало визначальним фактором в отриманні збройних послуг варварів. Тим часом у рецензованому підручнику натрапляємо на багато в чому типове трактування подій, що стали прологом Хрещення Русі: «в серпні 986 р. ромейське посольство уже було в Києві» (с. 329); василевс у хвилину небезпеки був готовий віддати варвару-язичнику багрянородну принцесу Анну, але, як тільки військо бунтівника Варди Фоки було розгромлене, заслабував на пам'ять, змусивши Володимира Святославича нагадати про обіцяне з допомогою захоплення Херсона навесні 989 р. (с. 330). Серпень 986 р. видається надто невдалим для візантійського посольства до Києва: саме в цьому році відбулася битва ромеїв із болгарами під Сардикою, що призвела до фіаско Василя II, і схоже на те, що відносини Києва з Константинополем в цей час були ворожими. Після цієї поразки проти автократора ромеїв піднімає меч Варда Склір, котрий у лютому 987 р. проголошує себе імператором [46, с. 22]; 15 серпня за Скілицею [68, р. 332], або 14 вересня, за інформацією Ях'ї [46, с. 23], проголосив свої претензії на владу інший Варда – племінник злодійськи вбитого і край популярного василевса Никифора Фоки.

Звичайно, обрахування чисельності війська русів, що обложили Корсунь, у 6-8 тисяч, є лише гіпотетичним (с. 330). Проте більш певні дані джерел маємо щодо тривалості облоги: за Житієм особливого складу, князь Володимир «осади град, и стоя шесть месяцев»; після звістки варяга Жберна він «по трех месяцев» захопив місто [57, с. 46-47]. Якщо додати сукупну тривалість облоги, матимемо дев'ять місяців (а не десять, як на с. 330); наважимося припустити, що в даному разі укладач Плігінського списку Житія скопіїлював інформацію з різних джерел і подав протилежні відомості, одного разу згадавши про шестимісячну, іншого разу про тримісячну облогу. Піврічна тривалість облоги Корсуня засвідчена й іншими агіографічними джерелами [11; 15, с. 73]. Питання про те, чи варто довіряти пізньому списку Житія особливого складу [57, с. 46-48], котре є джерелом мальовничих подробиць нещасливої долі «курсунського князя» та їх дочки (с. 332), заслуговує на окремий розгляд.

Трапляються в тексті й дрібні неточності: наприклад, Яків Мніх нічого не пише про храм Іоанна Предтечі «на горі» в Корсуні (с. 332), натомість ця інформація є в Іпатіївському списку Повісті временних літ [18, с. 101]. У світлі загальновідомого факту існування общини християн у Києві до Володимирового хрещення не сповна обґрунтованим видається твердження, що «силою меча Володимир поборов і обнови душу свого народу» (с. 333). Дискусійним залишається і питання оглашення Володимира, бо ж, як зазначає видатний літургіст Мігель Арранц, в X ст. хрещення язичників уже не було настільки тривалим, як за ранньовізантійської доби [3].

Попри цілком коректний та аргументований виклад перипетій русько-візантійських відносин XI – початку XIII ст. подекуди натрапляємо на очевидні помилки й неточності: так, у хроністів Скілиці й Кедрина годі шукати інформацію про Святополкового дядька Саренга, натомість вони згадують Сфенга [68, р. 354]; про родича князя Володимира Хрисохіра повідомляє Скілиця, а не Микита Хоніат [68, р. 367] (с. 408). Цей же високоповажний друнгарій вігли та куропалат повідомляє про вбивство руських купців як привід до війни русів з Візантією [68, р. 430], тоді як Михайл Пселл, котрому приписана така інформація (с. 409), твердить, що варвари пішли війною без будь-якої причини [75, р. 129].

Спірним залишається питання щодо імені (Марія чи Анастасія) та ступеня спорідненості з Константином Мономахом візантійки – дружини Всеволода Ярославича (с. 410). Залучення В. Л. Яніним для вирішення проблеми актових печаток, що, вірогідно, належали «Марії Мономахіс», усе ж не дає остаточної відповіді на те, ким була ця жінка [60, с. 212-214; 59, с. 17]. Лише в пізніх джерелах вона ідентифікується як дочка Константина IX Мономаха, котра, в будь-якому разі, була народжена не в пурпурі і не від шлюбу з імператрицею Зоєю, хоча, імовірно, й походила з дому Мономахів [71, р. 416-417; 35, с. 323-324]. Можна не погодитися з наведеними варіантами датування проголошення «Слова о законе и благодати» Іларіона (с. 411). Найновітніше дослідження щодо жанрових особливостей «Слова» і часу його створення належить

О. М. Ужанкову, згідно з думкою якого цей твір було виголошено 1038 р., коли майже збіглися свята Благовіщення та Великодня, відзначалося 50-річчя Хрещення Русі й 60-річчя Ярослава Мудрого [53, с. 28–29].

Наважимося посперечатися з твердженням, що «Ярославичі залишалися союзниками Візантії» (с. 411). Двоє старших учасників своєрідного «тріумвірату» – Ізяслав та Святослав – займали швидше антивізантійські позиції [35, с. 327], і навіть одружений з родичкою Константина Мономаха Всеволод не був слухняним провідником візантійської політики [36, с. 522-524]. Надто короткою видається згадка про руський монастир на Афоні (с. 418). Відзначивши розширення його володінь 1169 р. (надання монастиря Св. Пантелеймона), автор не вповні використав нагоду повідомити подробиці історії руського чернецтва Святої Гори від часу заснування Ксилургової обителі (можливо, ще за Св. Володимира) [35, с. 314-315], підтримки руськими князями цього монашого осередку.

Русько-візантійські відносини XIII-XV ст. привертали порівняно меншу, аніж за попередні періоди, увагу дослідників [31; 32; 72]. Звичайно, їх інтенсифікації аж ніяк не сприяли монгольська навала, інкорпорація руських князівств у склад інших держав; не ліпше почувалася й Візантія часів Палеологів, котра дедалі більше стискала в розмірі, насамкінець обмежуючись лише Царственным Містом та його околицями. Л. В. Войтович цілком слушно простежує основну тенденцію візантійської політики щодо руських земель того часу – намагання за будь-яких обставин зберегти єдність Київської митрополії, підтримка московських князів у їхній боротьбі з удільними правителями та великими князями литовськими за спадщину колишньої держави Рюриковичів (с. 565-568).

Насамкінець хотілося б висловити кілька думок з приводу подальших перспектив русько-візантійських досліджень. Концентрація уваги передусім на військово-політичній, династичній та церковній сферах русько-візантійських зв'язків впливає з особливостей нарративних джерел, укладачі котрих цікавилися переважно справами світських правителів та церковних ієрархів. Однак до кінця не розкритими залишаються проблеми взаємного сприйняття русів і візантійців та його еволюції, ролі візантинізму у становленні давньоруської, згодом і власне української культури. За яких обставин і коли саме у свідомості ромеїв «дикі і жорстокі» варвари, що викликали огиду і презирство візантійців IX-X ст., стали «християннішим народом», котрого з вдячністю згадує Микита Хоніат [76, с. 691-692]? Надто спрощено було б пов'язувати ці зміни лише з офіційним запровадженням християнства, адже християнізація Русі стала тривалим у часі процесом, про що йдеться й у рецензованій книзі. Тим часом у візії Адама Бременського Київ постає як «достойний суперник Константинопольської держави, найславетніша окраса Греції» [61, с. 80], що промовисто свідчить про поєднання Русі й Візантії в єдину співдружність, принаймні в очах західного християнського світу.

Нещодавно на шпальтах газети «День» з'явилося інтерв'ю відомого українського історика Наталі Миколаївни Яковенко, де знайшли висвітлення проблеми стану вітчизняної візантиністики. «...В Україні не розвивається, не культивується аналіз тих зв'язків і того великого культурного контексту, в який була втягнута Русь із перспективи візантійської політології. Київська Русь сформувалася під знаком візантійської культури, цивілізації, духовності, церкви тощо. Цим питанням присвячено багатющу літературу. Не впевнена, чи ця література вклалася б тільки в бібліографічний перелік, що вмістився в кілька товстених томів, — це міжнародна проблема. Але, на жаль, вона саме міжнародна, а не українська», – з сумом констатувала автор [58]. Нова «Історія Візантії», природно, не претендує дати відповіді на всі питання неозорого феномену Другого Риму, постаючи передусім як підручник, зорієнтований на навчальний процес. Проте сам факт появи цього довгоочікуваного видання свідчить, що українська візантиністика таки існує й дедалі впевненіше заявляє про себе в науковому й освітньому інформаційному полі. Сподіваємося, що вихід у світ цієї книги стане добрим стимулом для активізації візантологічних студій в Україні.

Література

1. Аверинцев С. С. На перекрестке культурных традиций (Византийская литература: истоки и творческие принципы) / С. С. Аверинцев // Аверинцев С. С. Другой Рим: Избранные статьи. – СПб., 2005. – С. 17-58.

2. Ариньон Ж.-П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги / Ж.-П. Ариньон // Византийский временник. – 1980. – Т. 41. – С. 113-124.
3. Арранц М. Чин оглашения и крещения в Древней Руси / М. Арранц // Символ. – 1988. – № 19. – С. 69-101.
4. Балух В. О. Візантиністика. Курс лекцій / В. О. Балух. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 606 с.
5. Бибииков М. В. Byzantinogossica: Свод византийских свидетельств о Руси / М. В. Бибииков. – М.: Языки славянской культуры; Рукописные памятники Древней Руси, 2004 – 2009. – Т. 1. – 2004. – 736 с.
6. Богданова Н. М. О времени взятия Херсона князем Владимиром / Н. М. Богданова // Византийский временник. – 1986. – Т. 47. – С. 39-46.
7. Васильевский В. Г. Русско-византийские отрывки. II. К истории 976 – 986 гг. / В. Г. Васильевский // Труды В. Г. Васильевского. – СПб., 1909. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 56-124.
8. Гордієнко Д. С. Хрещення княгині Ольги в контексті обрядової практики візантійської Церкви / Д. С. Гордієнко // Ruthenica. – 2006. – Т. 5. – С. 12-18.
9. Домановський А. М., Файда О. В. Візантологія церковна, візантологія світська: (не)усвідомлена необхідність кроку назустріч / А. М. Домановський, О. В. Файда // Древности 2006 – 2008. – Харьков, 2008. – С. 263-280.
10. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учеб. пособие для студентов вузов / [М. В. Бибииков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др.]; Под ред. Е. А. Мельниковой. – М.: Логос, 2003. – 608 с.
11. Житие блаженного Володимера // Христианское Чтение. – 1849. – Ч. 2. – С. 328-335.
12. Житие (подробное) Св. Стефана Сурожского // Васильевский В. Г. Труды. – СПб., 1915. – Т. 3. – 1915. – С. 77-98.
13. Житие Св. Георгия Амастридского // Васильевский В. Г. Труды. – СПб., 1915. – Т. 3. – 1915. – С. 1-71.
14. Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени / [Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов, Е. В. Степанова, А. К. Шапошников]. – Симферополь: Антиква, 2009. – 334 с.
15. Зимин А. А. Память и похвала Иакова мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку / А. А. Зимин // Краткие сообщения института славяноведения. – 1963. – № 37. – С. 66-75.
16. Зубарь В. М. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси / В. М. Зубарь, Ю. В. Павленко. – К.: Наукова думка, 1988. – 206 с.
17. Иванов С. А. Византийское миссионерство: Можно ли сделать из варвара христианина? / С. А. Иванов. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 376 с.
18. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – 1962. – 938, 94 с.
19. Каждан А. П. История византийской литературы (650 – 850 гг.) / А. П. Каждан; Пер. с англ. – СПб.: Алетейя, 2002. – 529 с.
20. Книш Ю. Таємниця початкової Русі в Києві / Ю. Книш // Збірник тисячоліття християнства в Україні. – Вінніпег: Українська Вільна Академія наук в Канаді, 1991. – С. 1-34.
21. Кримський А. Ю., Кезма Т. Оповідання арабського історика XI віку Абу-Шоджі Рудраверського про те, як охрестилася Русь. / А. Ю. Кримський, Т. Кезма – К.: У друкарні Української академії наук, 1927. – 15 с.
22. Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках / П. В. Кузенков // Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г. – М.: Восточная литература, 2003. – С. 3 – 172.
23. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 1. – 1962. – VIII, 579 с.
24. Лебедев Л. Крещение Руси / Л. Лебедев. – М.: Русский хронограф, 2003. – 318 с.
25. Лев Диакон. История / Лев Диакон; [Пер. М. М. Копыленко, статья М. Я. Сюзюмова, комментарий М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова]; Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М.: Наука, 1988. – 240 с.
26. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений / М. В. Левченко. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 534 с.
27. Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX – X вв. / Г. Г. Литаврин // История Византии. – М.: Наука, 1967. – Т. 2. – 1967. – С. 226-237.
28. Литаврин Г. Г. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги / Г. Г. Литаврин // Литаврин Г. Г. Византия и славяне. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 429-437.
29. Литаврин Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь / Г. Г. Литаврин // История СССР. – 1981. – № 5. – С. 173-183.
30. Литаврин Г. Г. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь / Г. Г. Литаврин // Византийский временник. – 1981. – Т. 42. – С. 35-48.

31. Маджеска Дж. Русско-византийские отношения в 1240 – 1453 гг.: паломники, дипломаты, купцы / Дж. Маджеска // Из истории русской культуры / [Сост. А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский]. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С. 358-373.
32. Медведев И. П. Ревизия византийских документов на Руси в конце XIV в. / И. П. Медведев // Из истории русской культуры / [Сост. А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский]. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С. 374-380.
33. Могаричев Ю. М. Крымская агиография как отражение изменений в политической и церковной структуре Таврики иконоборческого периода (к постановке проблемы) / Ю. М. Могаричев // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2003. – Вып. 13. – С. 261-280.
34. Мошин В. А. Послание русского митрополита Леона об опресноках в Охридской рукописи / В. А. Мошин // Byzantinoslavica. – 1963. – Ann. 24 – № 1. – С. 87-105.
35. Мошин В. В. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI – XII вв. / В. В. Мошин // Из истории русской культуры / [Сост. А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский]. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С. 309-357.
36. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX – XII вв. / А. В. Назаренко. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 784 с.
37. Назаренко А. В. Когда же княгиня Ольга ездила в Константинополь / А. В. Назаренко // Византийский временник. – 1989. – Т. 50. – С. 66-83.
38. Назаренко А. В. Территориально-политическая организация государства и епархиальная структура Церкви в Древней Руси (конец X – XII вв.) / А. В. Назаренко // Назаренко А. В. Древняя Русь и славяне. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. – С. 172-206.
39. Никон (Лысенко). Фотиево крещение славяно-россов и его значение в предыстории крещения Руси / Никон (Лысенко) // Богословские труды. – 1989. – Сб. 29. – С. 27-40.
40. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [Под ред. А. Н. Насонова]. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 640 с.
41. Оболенский Д. Д. Византийское Содружество Наций. Шесть византийских портретов / Д. Д. Оболенский; [Пер. с англ. под ред. С. А. Иванова]. – М.: Янус-К, 1998. – 655 с.
42. П. Л. К вопросу о киевском митрополите XII в. Михаиле / П. Л. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1896. – Кн. 10. – Отд. II. – С. 3-14.
43. Павлов А. С. Догадка о происхождении древнерусского предания, которое называет первого русского митрополита Михаилом Сирином / А. С. Павлов // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1896. – Кн. 11. – Отд. II. – С. 22-26.
44. Пономарев А. Л., Сериков Н. И. 989 (6496) год – год Крещения Руси. (Филологический анализ текстов, астрология и астрономия) / А. Л. Пономарев, Н. И. Сериков // Причерноморье в средние века / [Под ред. С. П. Карпова]. – М.: Московский университет, 1995. – Вып. 2. – С. 156 – 185.
45. Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / [Изд. подготовил Я. Н. Любарский]. – СПб.: Наука, 1992. – 348 с.
46. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского. / В. Р. Розен // Записки Императорской Академии Наук. – 1883. – Т. 44. – Приложение 1. – X, 447 с.
47. Сорочан С. Б., Домановський А. М. Барвисті брязкальця української візантиністики: «варварські» наслідування в очікуванні на варварів / С. Б. Сорочан, А. М. Домановський // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків, 2008. – Вип. 9 – 10. – С. 335-371.
48. Сорочан С. Б. Византия: парадигмы быта, сознания и культуры: Учебное пособие / С. Б. Сорочан. – Харьков: Майдан, 2011. – 952 с.
49. Сорочан С. Б. О положении и статусе Сугдеи в VI – IX вв. / С. Б. Сорочан // Древности 2006 – 2008. – Харьков, 2008. – С. 108 – 124.
50. Степовик Д. В. Візантологія. Лекційний курс для вищих духовних навчальних закладів України / Д. В. Степовик. – Івано-Франківськ: Накладом Івано-Франківської Теологічної Академії, 2002. – 254 с.
51. Татищев В. Н. История российская / В. Н. Татищев. – М., 1768. – Кн. 1. – Ч. 1. – 1768. – 224 с.
52. Толочко П. П. Кто був кївським митрополитом за Володимира Святославича? / П. П. Толочко // Толочко П. П. Київ і Русь. Вибрані твори 1998 – 2008 рр. – К.: Академперіодика, 2008. – С. 107-112.
53. Ужанков А. Н. Историография «Слова о законе и благодати» Илариона Киевского. О времени написания и месте прочтения // Ужанков А. Н. Проблемы историографии и текстологии древнерусских памятников XI – XIII вв. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – С. 11-94.

54. Успенский Ф. И. Значение византийских занятий в изучении средневековой истории / Ф. И. Успенский // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1875. – Т. 16. – С. 1-20.
55. Успенский Ф. И. [Рец. на кн.]: Император Василий Болгаробойца. Извлечения из Яхьи Антиохийского. Барона В. Р. Розена. СПб., 1883 / Ф. И. Успенский // Журнал министерства народного просвещения. – 1884. – Ч. 232. – № 4 (апрель). – С. 282-315.
56. Шаскольский И. П. Известие Бертинских анналов в свете данных современной науки / И. П. Шаскольский // Летописи и хроники 1980. – М.: Наука, 1981. – С. 43-54.
57. Шахматов А. А. Корсунская легенда о крещении князя Владимира / А. А. Шахматов. – СПб., 1906. – 126 с.
58. Яковенко Н. М. » Підручник української історії залишається бастионом ура-патріотизму» / Н. М. Яковенко // День. Щоденна всеукраїнська газета. – № 215-216, п'ятниця, 25 листопада 2011. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/219618>
59. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. / В. Л. Янин. – М.: Наука, 1970. – 326 с.
60. Янин В. Л., Литаврин Г. Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха / В. Л. Янин, Г. Г. Литаврин // Историко-археологический сборник. – М.: Издательство Московского университета, 1962. – С. 204 – 221.
61. Adamus Bremensis. Gesta Hammaburgensis ecclesie pontificum / Adamus Bremensis; herausgegeben von B. Schmeidler // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. – Hannover; Leipzig: Hahnsche Buchhandlung, 1917. – LXVII, 353 s.
62. Constantinus Porphyrogenitus. De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo / Constantinus Porphyrogenitus; e rec. I. Reiskii // Corpus scriptorum historiae byzantinae. – Bonnae, 1829. – Vol. 1. – 807 p.
63. Constantinus Porphyrogenitus. Dethematibus et administrando imperio / Constantinus Porphyrogenitus; recognovit I. Bekkerus. // Corpus scriptorum historiae byzantinae. – Bonnae, 1840. – Vol. 3. – 594 p.
64. Darrouzes J. Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes / J. Darrouzes. – Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1981. – 521 p.
65. Gregory T. E. A history of Byzantium / T. E. Gregory. – Blackwell publishing, 2005. – XI, 382 p.
66. Haldon J. Byzantium. A History / J. Haldon. – Stroud: Tempus, 2002. – 192 p.
67. Holmes C. Basil II and the Governance of Empire / C. Holmes. – New York: Oxford University Press, 2005. – XIV, 625 p.
68. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum / Ioannus Scylitza; recens. I. Thurn // Corpus fontium historiae byzantinae. – Berolini: Walter de Gruyter, 1973. – Vol. 5. – LVI, 580 s.
69. Ioannis Zonarae epitomae historiarum / Ioannus Zonara; Ex recens. Mauricii Pinderi // Corpus scriptorum historiae byzantinae. – Bonnae, 1897. – T. 3. – XXI, 936 p.
70. Ivanov S. A. The Slavonic Life of Stefan of Surozh / S. A. Ivanov // La Crimee entre Byzance et le Khaganat Khazar / Ed. par C. Zuckerman. Paris: Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, 2006. – P. 109-170.
71. Kazhdan A. P. Rus'- Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries / A. P. Kazhdan // Harvard Ukrainian Studies. – 1988 / 1989. – V. 12 / 13. – P. 414-429.
72. Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem / Leonus Diaconus; Ex recens. C. B. Hasii // Corpus scriptorum historiae byzantinae. – Bonnae, 1828. – Pars 11. – XXXVIII, 624 p.
73. Majeska G. P. A Description of the Sanctuary of St. Sophia in Constantinople from Medieval Rus / G. P. Majeska // Palaeoslavica. – 2002. – Vol. 10. – № 1. – P. 249-254.
74. Meyendorf J. From Byzantium to Russia: Religious and Cultural Legacy / J. Meyendorf // Meyendorf J. Rome, Constantinople, Moscow: historical and theological studies. – Crestwood; New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1996. – P. 113 – 131.
75. Michael Psellos. The History of Psellus / Michael Psellos; ed. C. Sathas. – London: Methuen & Co., 1899. – X, 384 p.
76. Nicetae Choniatae Historia / Nicetas Choniata; ex recens. I. Bekkeri // Corpus scriptorum historiae byzantinae. – Bonnae, 1835. – XVI, 974 p.
77. Obolensky D. Byzantium and the Slavs / D. Obolensky. – Crestwood, New York: St. Vladimir Seminary Press, 1994. – XI, 323 p.
78. Obolensky D. Olga's Conversion: the Evidence Reconsidered / D. Obolensky // Harvard Ukrainian Studies. – 1988/1989. – Vol. 12/13. – P. 145-158.
79. Obolensky D. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500 – 1453. / D. Obolensky. – New York; Washington, 1971. – XIV, 445 p.
80. Ostrogorsky G. Geschichte des Byzantinischen Staates / G. Ostrogorsky. – Munchen: C. H. Beck'sche Verlagbuchhandlung, 1983. – XXXI, 514 s.

81. Oxford Handbook of Byzantine Studies / Ed. by E. Jeffreys, J. Haldon and R. Cormack. – New York: Oxford University Press, 2008. – 1021 p.
82. Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus: Byzantine-Russian Relations between 986-89 / A. Poppe // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1976. – Vol. 30. – P. 195-244.
83. Poppe A. Two Concepts of the Conversion of Rus' in Kievan Writings / A. Poppe // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1988 / 1989. – V. 12 / 13. – P. 487-504.
84. Pritsak O. When and Where Was Ol'ga Baptized? / O. Pritsak // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1985. – Vol. 9. – P. 5-24.
85. Riasanovsky A. V. The Embassy of 838 Revisited: Some Comments in Connection with a «Normanist» Source on Early Russian History / A. V. Riasanovsky // *Jahrbuch fur Geschichte Osteuropas*. – 1962. – Jg. 12. – P. 1-12.
86. Schreiner P. Die byzantinischen kleinchroniken / P. Schreiner // *Corpus fontium historiae byzantinae*. – Wien: Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975. – Vol. XII/1. – 688 s.
87. Ševčenko I. Byzantium and Slavs in Letters and Culture / I. Ševčenko. – Cambridge; Napoli: Harvard University Press, 1991. – XII, 740 p.
88. Ševčenko I. Religious Missions Seen from Byzantium / I. Ševčenko // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1988 / 1989. – V. 12 / 13. – P. 7 – 27.
89. Ševčenko I. Two Varieties of Historical Writing / I. Ševčenko // *History and Theory*. – 1969. – Vol. 8. – № 3. – P. 332-345.
90. Ševčenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century / I. Ševčenko. – Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2009. – 236 p.
91. Theophanes Continuatus. Chronographia / Theophanes Continuatus; ex recognitione I. Bekkeri // *Corpus scriptorum historiae byzantinae*. – Bonnae, 1838. – P. 3-481.
92. Treadgold W. T. A History of the Byzantine State and Society / W. T. Treadgold. – Stanford: Stanford University Press, 1997. – XXIII, 1019 p.
93. Vlasto A. P. The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs / A. P. Vlasto. – Cambridge: University Press, 1970. – XII, 448 p.